

Марія Казьмирчук, д-р історичних наук, доцент, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Україна, м. Київ

Рецензія на підручник: Довжук І.В. Історія і теорія світових цивілізацій: Підручник / І.В. Довжук, В.Б. Попов, А.І. Атоян та ін.; Під заг. ред. І.В. Довжука. – Луганськ: вид-во СЛУ ім. В.Даля, 2012. – 1088 с.

Марія Казьмирчук. Рецензія на учебник: Довжук І.В. История и теория мировых цивилизаций: Учебник / И.В. Довжук, В.Б. Попов А.И. Атоян и др.; Под общ. ред. И.В. Довжука. – Луганск: изд-во ВЛУ им. Даля, 2012. – 1088 с.

Maria Kaz'mirchuk. Review on a textbook: Dovzhuk I.v. History and theory of world civilizations: Textbook / I.V. Dovzhuk, V.B. Popov, A.I. Atoyan and in.; Under zag. editor I.V. Dovzhuka. – Lugansk: vid-vo To SLEEP the name of V.Dalya, 2012. – 1088 s.

У сучасному світі цінуються кваліфіковані фахівці, які мають не тільки вузькофахові знання, але й високий рівень освіченості, ерудиції та загальної культури, що передбачає розуміння суті процесів, що відбуваються, глибокі знання. Саме тому першочерговим завданням вітчизняної системи вищої освіти має бути підвищення ефективності її загальнокультурного компонента. Для цього потрібне створення чіткої орієнтації

на цілісне сприйняття світу. У цьому розумінні в нагоді стане підручник «Історія і теорія світових цивілізацій», де висвітлюються найважливіші проблеми розвитку світових цивілізацій з найдавніших часів до наших днів.

Історія світових цивілізацій є однією і найбільш об'ємних, складних і одночасно цікавих у історичній науці. Історія цивілізацій користується попитом серед студентів природничих спеціальностей. Слід відзначити, що підручник має чітку структуру, що дозволяє студентам ефективно опанувати матеріал з найбільш важливих проблем історико-цивілізаційного процесу. Це досягається поєднанням різних концептуальних схем, діахронії та синхронії. Майже на кожній сторінці підручника дається посилання на згадуваних визначних осіб або жваві авторматеріали терміни. У Вступі подається визначення терміну «цивілізація» та розглядаються існуючі теорії цивілізацій. Автори пропонують читачам власний погляд на чинники розвитку цивілізацій і нарис їхньої історії, не відкидаючи розгляд різних концептуальних схем, які панували протягом різних історичних періодів.

Важливим є те, що структура підручника поєднує хронологічний та цивілізаційний методи. Розділи підручника виділено відповідно до процесів розширення цивілізаційного ареалу, появи локальних однотипних цивілізацій якісно нового типу суспільного ладу (античне суспільство), що дав початок формаційному європейському типу розвитку. Цікавою є думка авторів, що вибух історичного поліморфізму міняється пануванням однієї західної цивілізації, що надає світовій історії форму конуса, який знову вивертається черговим різноманіттям уже в першій половині ХХ ст.

Розробка науково обґрунтованої типології цивілізацій входить у число актуальних завдань історіографії. Від її успішного вирішення багато в чому залежить дослідження загальних закономірностей історичного розвитку світових цивілізацій. У зв'язку з цим надзвичайно важливим є подане у підручнику концептуальне ядро підходу, що втілюється в ідеї виділення центрів зв'язаного цивілізаційного розвитку, чиї імпульси виявилися найбільш дієвими для зростання і розширення культурних ареалів у детермінантах руху, простору і часу.

Не менш важливими у підручнику є те, що основна увага приділена явищам і процесам, що визначають сутнісні риси світових цивілізацій, а також формуванню глобальної цивілізаційної структури. Такий підхід дав можливість з більшою повнотою висвітлити, а в окремих випадках підняти і розглянути ряд питань, пов'язаних із розвитком світових цивілізацій тривалого хронологічного періоду.

У другій частині «Передісторія цивілізацій. Первісне суспільство» виділяється низка вузлових проблем: походження людини, основні етапи соціо- і антропогенезу, освіта і сутнісні риси родового ладу, проблема переходу від родового ладу до державності. Цікаво висвітлюються різні типи періодизації первісності – історична, археологічна та геологічна. Чітко і зрозуміло аналізується проблема походження людини, концентрується увага читача на дискусійності цих проблем. На думку авторів, навіть ті питання, що вважалися вирішеними, тепер уже не здаються такими. Помітна наукова новизна властива дослідженню проблеми прабатьківщини людини та критики теорії «двох стрибків» щодо вивчення антропогенезу. Правомірно звернуто увагу на соціальні відносини в родовому суспільстві: первісне стадо, праобщина, родова община. Корисним для вивчення передісторії цивілізацій є висвітлення у підручнику радянських історіографічних підходів щодо первісності та причин переходу від родового ладу до державності.

Заслугою авторів є введення в науковий обіг значних історичних матеріалів щодо Стародавнього Сходу. З початку розділу «Давньосхідні суспільства в глобальному історико-цивілізаційному процесі» чітко виділено низку структуроутворюючих моментів: суть поняття «Стародавній Схід», роль і місце давньосхідних суспільств у всесвітній історії; характерні риси соціально-економічного ладу суспільств Сходу й основні закономірності їхньої еволюції. Збагачує підручник детальний аналіз теоретичних проблем, зокрема щодо виникнення державності у східних суспільств, де достатньо зрозуміло пояснюється ставлення до цього питання радянської і західної історіографії. У розділі про західноазійські цивілізаційний простір широко розглядаються єгипетська, месопотамська цивілізації та імперські держави Близького Сходу, причини їхнього виникнення та специфіка розвитку.

У наступному розділі підручника цікавою є характеристика давньоіндійської (Хараппської) та давньокитайської цивілізацій. Автори достатньо аргументовано і переконливо виділяють релігійний чинник, що вплинув на їхнє формування та еволюцію. Важливим та інформативним є наступний, підсумковий розділ щодо розвитку давньосхідних суспільств. Досить детально автори характеризують проблему хронологічних рамок давніх суспільств, відзначаючи різні позиції науковців (К.Ясперса, Л.Гумільова, А.Тойнбі). У підручнику підкреслюється, що «в основі періодизації східних суспільств лежить не гіпотетична грань між рабовласництвом і феодалізмом, а процеси розростання соціальних організмів із супровідною їх трансформацією» (с.106).

Цілоком аргументованою виглядає четверта частина присвячена античній цивілізації. Дуже корисним для орієнтації у матеріалі присвяченому античності як всесвітньому феномену виглядає коротке визначення проблеми, які широко розкриваються у наступних розділах. У підручнику відводиться відповідне місце першій європейській крито-мікенській цивілізації. Даються чіткі пояснення виникнення точки розходження у розвитку

жидів Содом та Заходом. Грецька та Римська цивілізації висвітлені у відповідності до класичної періодизації, прийнятої у вітчизняній науці, що є беззаперечним позитивним моментом у підручнику. Логічним виявляється висновок про те, що антична культура заклала підвалини європейської.

У частині п'ятій «Західно християнська середньовічна цивілізація» слід відзначити актуальне тлумачення терміну «середні віки», історію його виникнення та змістовне обґрунтування буде новим та цікавим для студентів-природничиків. Важливим є обґрунтування правильності вживання терміну «феодалізм», який деякі дослідники вважали пережитками радянської доби. У підручнику досить зрозуміло дається пояснення суті феодального способу виробництва та характеристика феодального суспільства. Політичний та економічний розвиток західно-європейської цивілізації в середні віки розкритий крізь призму етапів державного розвитку Франції, Німеччини та Англії.

Заслугою на увагу шоста частина підручника, присвячена східнохристиянській макроцивілізаційній спільноті, де серед розмаїття фактичного матеріалу відзначена велика роль християнства для європейського ареалу. Важливим є виділення «візантизму» як визначального чинника саме східнохристиянського світу та пояснення цього феномену. Важливим для розуміння подальших цивілізаційних процесів є аналіз візантійської, східнослов'янської, євразійської цивілізацій, їхнього культурного надбання.

Значне місце у підручнику відводиться аналізу західноєвропейського суспільства у XV–XVII ст., коли закінчується доба середньовіччя і відбуваються значні цивілізаційні трансформації. Важливим є висвітлення різних поглядів та підходів до назви цього періоду, а також звернення уваги на здатність європейської цивілізації у цей період зробити прогресивний рух уперед, обігнати Схід та продовжити цивілізаційний розвиток. Чітким та зрозумілим у підручнику є аналіз капіталістичних відносин як основи соціально-економічних відносин в Європі того періоду. Переконливо доводиться, що первинне накопичення капіталу передбачає не наявність грошей, а їхнє спрямування у виробництво товарів за схемою: гроші–товар–гроші. У політичних процесах Європи в XV–XVII ст. автори підручника звертають увагу на те, що вони характеризуються гострою внутрішньою боротьбою між центральною королівською владою, що продовжувала посилюватися, і різного роду відцентровими сепаратистськими силами. Підкреслюється, що процеси внутрішнього державного, економічного й ідеологічного перетворення в європейських країнах визначали зовнішньополітичні обставини того часу (с.245). Щодо соціокультурних процесів в Європі, то у підручнику цей матеріал подається як складний синтез декількох традицій, античної спадщини та християнської соціокультурної системи (с.253).

У наступному розділі підручника вірно наголошується, що східні суспільства у VII – першій половині XIX ст. не вписувалися в тричленну систему «рабовласництво – феодалізм – капіталізм», яка була характерна для європейської історії. Дійсно, на Сході основна роль відводилася всесильній державі, проте використання терміна «феодалізм» щодо східних суспільств автори підручника вважають припустимим, пояснюючи це відсутністю принципової різниці між структурами Давнього та Середньовічного Сходу (с.265). Також у підручнику коротко охарактеризовані арабо-мусульманські цивілізаційний ареал, індійська та китайсько-конфуціанська цивілізації, їхні соціополітичні й соціально-економічні процеси. Окремий параграф присвячено аналізу класичної мусульманської культури.

У частині дев'ятій щодо доколумбових суспільств Латинської Америки автори підручника стверджують, що ці «локальні співтовариства із замкнутим космосом справ і уявлень» проходили самостійний шлях до цивілізації (с.321). Обґрунтовуються умови появи перших індіанців в Америці, стверджується, що жителі Азії або Європи не мали значних переваг перед ними. Дається періодизація розвитку американських індіанських культур та цивілізацій і компактно аналізуються цивілізації Мезоамерики та Перу. Окрему десяту частину підручника автори виділяють для висвітлення конкісти та формування латиноамериканського ареалу Західної цивілізації (XVI–XIX ст.).

Одинадцяту частину присвячено становленню і розвитку північноамериканської цивілізації (XVII – середина XIX ст.), де автори підручника стверджують, що американська історія – це не лише історія США, хоча їхня роль у латиноамериканських справах розширювалася. Однак у підручнику звернута належна увага, що обидві Америки по-різному за своїми досвід Європи. Цікаво і неординарно висвітлюється утвердження загальноамериканських цінностей, таких як народний суверенітет, громадянське суспільство, федералізм і розподіл влади – складові національної доктрини зразкової демократії.

У дванадцятій частині підручника характеризується західноєвропейська цивілізація другої половини XVII – середини XIX ст., зокрема виділено ранньокapіталістичний (передіндустріальний) та індустріальний періоди, аналізу яких відповідно відводиться по розділу. Відзначено, що вступивши у Новий час держави уклали взаємодію, що дозволяє авторам підручника стверджувати про зародження світів-економіки та світів-імперій (с.467). У соціокультурних тенденціях Нового часу підручник характеризує перший загальноєвропейський стиль бароко та загалом народження нового європейського мислення і способу життя.

Окрема тринадцята частина присвячена розгляду російської (євразійської) цивілізації XVIII – початку ХХ ст. Проаналізовано імперську модернізацію Росії як цивілізаційний феномен, що проводилася задля подо-

лання відставання від країн Заходу. Автори підручника відзначають, що сформувався російський варіант індустріальної цивілізації, де основою є держкапіталізм у важкій та військовій промисловості. Російським реформам XVIII – кінця XIX ст. присвячено окремий розділ, де наголошено на потужному імпульсі цих радикальних перетворень. Автори підручника відзначають у той період проблеми пошуку власного шляху в історії, місця в системі європейських держав та випробування на міцність цивілізаційних основ Росії. Процеси модернізації в Росії у XIX – на початку XX ст. охарактеризовані у наступному розділі крізь призму реабілітації позитивно-ліберальної ролі російських монархів (с.524). Серед основних тенденцій в розвитку російської культури Нового часу відзначено важливе місце освіти петровської епохи, появі світськості та інтересу до особистості.

Західнохристиянській цивілізації другої половини XIX – першої чверті XX ст. відведено чотирнадцяту частину підручника, де автори традиційно і цікаво охарактеризували соціополітичний і соціально-економічний розвиток в глобальних цивілізаційних структурах. Соціокультурну еволюцію було актуально проаналізовано крізь призму суперечностей та конфліктів даного періоду, характеристики діяльності окремих політичних лідерів і держав, що стали образами та символами епохи. Наголошено, що європейська культура – це культура універсалізму індивідуального характеру.

Наступна п'ятнадцята частина також висвітлює розвиток західної цивілізації але вже XX–XXI ст., зокрема цей період поділено на періоди між Світовими війнами, під час Світових війн та формування післявоєнної системи. Щодо особливостей політичних процесів розвитку західноєвропейських цивілізацій XX ст., то автори підручника цікаво висвітлюють феномен формування тоталітарних режимів, соціалістичного табору Центральної Європи та виникнення «холодної війни». Серед соціально-економічних тенденцій розвитку західноєвропейської цивілізації виділяються швидке відновлення економік після війн, економічне зростання і несподівані кризи, небачену націоналізацію деяких галузей паливно-енергетичного комплексу, банків, транспорту. У підручнику відзначено зниження рівня європейської культури, що, на думку авторів, обумовлено внутрішньою гомогенністю соціуму і зовнішнім тиском англосаксонського посткультурного простору.

У шістнадцятій частині «Радянське суспільство (1917–1991 рр.)» характеризується загибель Російської імперії і створення на її уламках Радянської держави. Широко та обгрунтовано розглядаються три Російські революції, громадянська війна та воєнний комунізм, НЕП і соціалістична модернізація, Велика Вітчизняна війна й тенденції післявоєнного розвитку. Автори не обійшли увагою і Радянську Україну, історії якої присвячено окремий розділ. Цікаво та ґрунтовно висвітлена радянська культура.

Окремі частини автори підручника відвели для характеристики цивілізаційних процесів пострадянського розвитку, зокрема трансформацій України та Росії, Північноамериканському, Латиноамериканському цивілізаційному ареалу та Східним суспільствам в середині XIX – на початку XXI ст. Найцікавішою виявилася остання частина підручника щодо глобальних проблем сучасного цивілізаційного універсалу, зокрема проблем постіндустріалізації, глобалізації і світової цивілізаційної структури.

Відзначаючи належний науковий рівень рецензованого підручника, відзначаємо й певні недоліки. Серед них в окремих випадках надмірну дискусійність, упущення, непояснені задалегідь скорочення (с.297), які при їх відсутності могли б явно підвищити рівень підручника.

Підручник має занадто великий обсяг та забагато фактів і дат, хоча він розрахований на студентів вищих навчальних закладів неісторичних спеціальностей, яким викладається «Історія світових цивілізацій» (с.3). При чому автори підручника наголошують на тому, що завданням є не синхронний виклад усієї історії цивілізаційних просторів, а «позначення контурів» (с.6). Підручник багатий інформацією і може використовуватися як фундаментальний довідник.

Досвід роботи на фізичному факультеті та викладання там історії цивілізацій дозволяє відзначити, що великий обсяг утруднює користування книгою, а безліч фактів заважає скласти цілісне загальне уявлення про історію світових цивілізацій. Деякі речення важко сприймаються через перевантаженість термінами та філософськими категоріями, які будуть зрозумілі тільки вузькому колу зацікавлених історією або історією філософії осіб. Позитив від того, що у підручнику пояснюються найновіші терміни губиться у потребі весь час перериватися задля виявлення чергового тлумачення.

Не зважаючи на побажання, слід відзначити, що підручник відрізняється новизною підходів та актуальністю проблематики, має важливе практичне значення, адже може використовуватися при опануванні студентами дисципліни «Історія цивілізацій», у спеціальних курсах, семінарах на історичних факультетах вищих навчальних закладів України. Підручник зацікавить широке коло науковців і всіх, хто цікавиться Всесвітньою історією.